

הלל דרבנן

מאת: אשר בן-ציון בוכמן

מצוות דרבנן בתרי"ג מצוות

השרש הראשון של הי"ד שרשים בספר המצוות של הרמב"ם שבהם הוא מפרט הכללים שעל פיהם מונים דבר בכלל התרי"ג מצוות היא "שאיין ראוי למנות בכלל הזה המצוות שהן מדרבנן" וממשיך רבינו להדגיש טעות המונים הקודמין "דע כי זה הענין לא היה ראוי לעורר עליו לבארו כי אחר שהיה לשון התלמוד תרי"ג מצוות נאמרו לו למשה בסיני איך נאמר בדבר שהוא מדרבנן שהוא מכלל המנין... וימנה קריאת ההלל ששבח בו דוד עליו השלום." ואף דבעיקר מסכים הרמב"ן עם רבינו בהאי כלל מ"מ הוא מגן על הבה"ג דאף מצוות שתקנו חכמים שייך למנותם "כי התורה תפרש ותצוה ותודיע ותרמז" ולכן אפשר לבה"ג למנות אף נר חנוכה. וזה הרעיון של הרמב"ן דאף במצוות דרבנן יש עקר מן התורה הוא המקור לדברי הריטב"א (ר"ה טז. ד"ה תניא אצל מלכיות זכרונות ושופרות) דבמקום שאומרים חכמים "אסמכתא בעלמא הוא" מ"מ אמרינן דכן הוא כונת התורה דגלו בו חכמים, וקרוב לזה אומר תוס' בכמה מקומות דדבר הלמד מאסמכתא הוא חמור מסתם דרבנן.

הלל דאורייתא

אבל לגבי הלל כותב הרמב"ן דטענת רבינו עצמו הוא דבר פלא משום שלשה טעמים:

(א) אף דהנוסח נתחדש מ"מ אפשר שמצות הלל לה' היא המצוה דאורייתא ואחר כך קבעו לה רבנן נוסח קבוע כמו שבאר רבינו אצל תפלה.

והפליאה שאמר הרב ז"ל והתבונן והתפלא היאך נחשוב שקריאת ההלל ששיבח בו דוד לקל שמשה רבינו צונו בה. וגם בעיני יפלא מאמר הרב שהוא עצמו ז"ל מנה במצוות תפלה שנאמר ועבדתם את ה' אלקיכם וידוע כי בתלמוד אומר תדיר תפלה דרבנן ומפורש אמרו (ברכות ל"ג) אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות קדושות והבדלות. והנה לדעתו צריך שנפרש ונאמר שנצטוו ישראל להתפלל אל הקב"ה ושיבקשו ממנו לבדו יתעלה משאלותם ויפילו תחנונם בעת צרתם, אבל שיתחייבו בכל יום בקר וערב זה תקנת חכמים הוא וכנגד תמידים תקנום, גם בתקנה זו לא פירשו מטבעה של תפלה אלא היו מתפללים כל אחד ואחד כפי צחות לשונו וחכמתו. וכבר ביאר הרב כל זה בפרק ראשון מהלכות תפלה. אמר מצות עשה

אשר בן-ציון בוכמן מחבר הספרים "ויפגע במקום" (תרגום, תשס"ד—אנגלית) ו"אין מפטירין" (תרגום, תשס"ה—אנגלית). הוא העורך הראשי של חקירה.

להתפלל בכל יום ואין מנין התפלות ולא חיוב התפלה הזאת מן התורה וכן היה ממש
רבינו ועד עזרא ועזרא ובית דינו עמדו ותקנו י"ח ברכות כדי שיהיו ערוכות בפי הכל
ותהיה תפלת העלגים שלמה כתפלת בעל לשון הצחה. וכן תקנו מנין התפלות כמנין
הקרבנות. כל זה כתב הרב בלשון כמותו. והנה הרב למדנו הענין הזה וביאר אותו לנו
ביאור שלם אם כן למה יתפלא על ההלל שנצטוו למשה בסיני שיאמרו ישראל שירה
במועדיהם לקל שהוציאם ממצרים וקרע להם את הים והבדילם לעבודתו ובא דוד
ותקן להם את ההלל הזה כדי שישירו בו. (הגהות לשרש א)

וממשיך הרמב"ן דגם במצות שירה של לויים למאן דאמר דהוא בפה נוסח השירה היה
נכתב ע"י דוד, וכן הוא בברכת המזון שחדשו בו נוסח לאחר זמן.

ב) אפשר דנוסח ההלל קדמה למתן תורה. שמא למשה רבינו הם כמו "תפלה למשה איש
האלקים" (שם) ומביא הוא מגמ' פסחים (ק"ז). דלר' אליעזר הגדול ור' אלעזר נאמרה
כשעמדו בים ונצולו ואף חכמים מודים שנביאים שבאותו הדור תקנוה לכל גאולה.

ג) אם הוא מדבריהם למה יתמה ר' יוסי ויאמר "אפשר שחטו ישראל את פסחיהם ולא אמרו
שירה נטלו את לולביהם ולא אמרו הלל (פסחים שם)" הרי נראה דהיה דבר מוסכם
דנתחייבו ישראל במצות הלל מימי קדם.

מצוות בלב

ונראה לתרץ הקושיא הראשונה של הרמב"ן דלפי רבינו יש לחלק בין מיני מצוה שהן
מקוימין בדבור דהיינו

א) תפלה - דהוא עיקרו מצוה שבלב "ולעבדו בכל לבבכם, אמרו חכמים איזו היא עבודה
שבלב זו תפלה". (הל' תפלה א:א)

ב) ודומה לו ברכת המזון – דעיקרו הוא בטוי של ברכה, "שצונו לברכו ית' אחר כל אכילה"
(מ"ע יט) לכן יש דעות ויש פוסקים דגם אצל ברכת המזון ואצל תפלה אמרינן הרהור כדבור
דמי. ובדרך זה מבאר הב"י (או"ח תלב) אצל בטול חמץ דאין מברכין על מצוות שעיקרן
בלב, ולכן גם כן אין מברכין על מצות תפלה ומצות ברכת המזון.

ג) והמצוה של שירה – (מ"ע כג) הוא לפי רבינו חלק ממצות עבודת הלוי שהוא עקרו
במעשה ונלמד מן "ושרת בשם ה'". והרי לחד דעה הוא בעיקרו מצוה בכלי שיר ולא בדבור.
הרי מבואר דאינו מצוה של דבור אלא דעיקר קיומו הוא מצוה של בטוי רגשי הלב.
כל אלו השלושה מצוות בעיקרן הן מצוות של בטוי רגשי הלב.

מצוות קריאת הלל לרמב"ם

כנגד זה, יש המצוה של הלל שהגמרא משוה לקריאת המגילה (מגלה יד.) ולכן בפורים קריאת המגילה עומדת במקום הלל (הל' חנוכה ג:ו). ואצל מגילה המצוה היא קריאה של כתבי הקדש וכן יש לומר במצוות קריאת הלל. ועל מצוה זה אנו מברכין לקרא את ההלל. ואצל הלל (ברכות יד.) אמרינן כמו אצל מגלה שהוא מצוה של פרסומי ניסא. אין זה מצוה של ביטוי רגשי הלב אלא להיפך הוא קריאת כתבי הקדש כדי לשמוע וללמוד מהם. וכתב המשנה ברורה (תפ"ח שער הציון ג) דלפי רבינו דמברכין "לגמור", אי חסר אפילו מלה אחת לא יצא, וזה ניחא אי אמרינן דדין קריאה בו. ומקריאת ההלל שבימיו למד ר' חנן בר רבא דשמיעה כעונה - ד"הוא אומר ברוך הבא והן אומרים בשם ה' מכאן לשומע כעונה" (סוכה לח:) אבל אצל תפלה נראה דאין שייך שומע כעונה. והא דהשליח צבור מוציא אחרים, זה דוקא בעשרה וכן בברכות ק"ש צריכין לעשרה להוציא אחרים (תפלה ח:ד-ה). ובאר מו"ר הגריד"ס זצ"ל (רשימות שיעורין סוכה לח.) על פי הירושלמי (ברכות ג:ג) שבשלושה מקומות לא חל דין שומע כעונה - בק"ש, בתפלה, ובברהמ"ז.

תפלה היא רחמים ואין אחד יכול לבקש רחמים בעד חבריו, ק"ש היא שנון וקבלת עול מלכות שמים ובוזה אין אחד יכול להוציא את חבריו, ובהמ"ז תלויה בהנאת מעים ורק הנהגה בעצמו יכול לברך ואין חבריו יכול להודות בעדו. משום כך פוסק הרמב"ם כי גם בתפלה וגם בק"ש ובברכותיה אין אחד מוציא את חבריו כדרך שאחד מוציא את חבריו בשאר ברכות וקריאות שבתורה. אמנם יש אופן לצאת בתפלה ובק"ש ע"י חברו אבל זה רק בצבור כשיש עשרה. כשיש עשרה מישראל חל דין תפלת צבור.

וגם אצל ברהמ"ז בעי רבינו עניית אמן ולא הספיק בשומע כעונה. (ברכות ה:טו) - והגריד"ס זצ"ל טען שיוצא רק מדין כעין זמון. והוסיף הגריד"ס זצ"ל

ונראה כי בק"ש המצוה היא קבלת עול מלכות שמים ורק הקורא בעצמו יכול לקבל על עצמו את עול מלכות שמים. משום הכי ליכא דין שומע כעונה. אמנם בהלל יש בכל אופן מצוות קריאת פסוקים של כתבי הקודש - ובמצוות קריאה בכל התורה כולה יש חלות דין שומע כעונה (כמו במגילה).... יש בהלל מצוה של קריאת כתבי הקודש ובקיום זה חל דין שומע כעונה" (רשימות שיעורין סוכה לח.)

העולה מכל דברינו שמצוות הלל לפי רבינו, היא מצוות קריאת כתבי הקדש אלו בעתים מזומנים ולא דין של אמירת שירה סתם לפיכך תמה רבינו איך ימנה הבה"ג מצוה זו מתרי"ג, שבימי מתן תורה עדיין לא חברו דברי כתבי הקדש אלו.

הלל של שירה לפי הרמב"ן

והרי מפורסם הר"ן (ערבי פסחים) שמביא דעת ר' האי גאון דבלייל פסח אין מברכין על ההלל - וכן דעת רבינו דאין מברכין - משום דההלל שמברכין עליו ב"ח ימים הוא הלל של קריאה ובליל זה הוא דין של שירה והוא לפי מה שאמר ר"ג (פסחים קטז:) "לפיכך אנו חייבים להודות ולהלל" דמשמע שהוא חלק ממצות סיפור יציאת מצרים. וכן משמע מלשון רבינו בסה"מ (מ"ע קנ"ז). מ"מ מבאר ר' האי דמצות י"ח ימים הוא דין קריאה כמו שבארנו. ובהלל של ליל פסח דוקא מבאר הגרי"ז (הל' חנוכה) דאין שייך שתהא מדין קריאה שהרי מפסיקין בו. אבל הרמב"ן (חדושים שם) חולק על ר' האי ואומר להיפך דאף דב"ח ימים יש מקומות שאין מברכין אחריה, כליל פסח מברכין לכ"ע בין לפניו ובין לאחריו "מפני שהיא עיקר קריאתו של הלל באכילת פסחים .. שאין לך הלל כאכילת פסחים שהוא שעת גאולה." לפי הרמב"ן האי רעיון של הלל - אף שהוא נקרא קריאה - הוא רעיון של שירה ולכן לא איכפת לן מה שמפסיקין בו.

ועל פי הבנה זו הוא מפרש אצלנו דאפשר דאין למנות הלל למצוה בפני עצמו דאפשר שהוא חלק ממצות שמחת יו"ט שהרי ביו"ט "נתרבו כל מיני שמחות" וכמו שנתחייבנו "וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות על עלתיכם ועל זבחי שלמיכם" דהיינו דבשעת הקרבן תהא השירה שהיא ה"עבודה שבשמחה וטוב לבב" כן שלא במקום קרבן תהא השמחה ע"י הלל. הרי לפי הרמב"ן האי מצות הלל בכל מקום הוא מצוה של ביטוי של שמחה ומשום זה היה מדמה אותו לתפלה לפי דעת רבינו דהוא בטוי רגשי הלב.

הלל המצרי

ובקושיא שניה של הרמב"ן, טען דאפשר דהלל נאמר כבר בימי משה דיש דעות (פסחים קיז.) דנאמר בשעה שעמדו על ים סוף דהיינו שחדשו "לא לנו". או אפשר אצל קרבן פסח אמרו אותו כמו לשון הגמ' "אפשר שחטו ישראל פסחיהם ונטלו לוביהם ולא אמרו שירה?" ובשמ"ר (יז:ה) שאמרו הלל כל הלילה. והרי הילקוט מביא המדרש דאמרו "הללו עבדי ה'" בשעת מכת בכורות. אבל כתב רס"ג (הקדמתו לפירושו לתהלים מובא בהקדמה לתהלים בהבנת הגמרא וכן הוא בבא בתרא (יד:). ולשון ילקוט המכירי "בשעה שבקשו עשרה צדיקים לומר ספר תהלים א"ל הקב"ה כולכם נעימים וחסידיים ומשבחים לומר הימנו לפני, אלא דוד יאמר על ידיכם. למה? שקולו ערב! הדא דכתיב ונעים זמירות ישראל." ונראה דאף דאלו הנביאים חדשו אלו הרעיונות, הנוסח שנקבע לאלו הרעיונות לדורות הוא זה של דוד, וכן באר בספר תשובה מאהבה (ב:רסד).

וע' בגמ' שבת (ק"ח:) דמחלק הגמ' דיש לומר הלל דפסוקי דזמרה בכל יום אבל משתקין מי שאומר "ההלל" (של הלל המצרי) ומבאר הגרי"ד"ס (כך שמעתי ועי' שיעורים לזכר אבא מרי ז"ל דף כ-כא) דהלל של כל יום הוא "השמים מספרים כבוד קל" דהיינו הנהגת הטבע והלל המצרי היא הנהגה של נסים. ואין לאמרו אלא המכיר הנסים באמת. עיקר הלל של

מצוה נתחדש בזמן קרבן פסח ובזמן קריעת ים סוף דהיינו רק בזמנים אלו הכירו מה שלא הכירו אפילו האבות ולא ניכר בכ"ו דורות, דהיה ה' נוהג בהם בשם קל שקי ושמך ה' לא נודע להם. אבל מ"מ אף דנתחדשו אלו הדברים לא היה שייך לקבוע מצוה לדורות לאמר מה שהיו אלו יכולין להוציא מלבן. ורק בדברי דוד שנקבע דבריו בכתבי קדש היה יכול לקבוע מצוה של "ההלל". לכן טוען רבינו דלא היה הנוסח של הלל לפני ימי דוד ואי אפשר לקריאתו להיות דאורייתא. הלל של מצות קריאה בעי נוסח קבוע. והיינו דבארנו לעיל דהיא גדר של פרסומי ניסא. אבל אה"נ נתחדש הרעיון של הלל של שירה מזמן יציאת מצרים דהיא בטוי רגשי אלו שמכירים נסי ה' שנגלו מאז.

קיומי מצוה על ידי הלל

אבל עדיין קשה הקושיא השלישית של הרמב"ן דהיה פשוט לר' יוסי דבשחיטת ק"פ ובלולב היה אמירת הלל "אפשר שחטו ישראל פסחיהם ונטלו לוביהם ולא אמרו שירה?" הרי מבואר מדבריו דהיו אומרים אותו כל כלל ישראל בכל שנה אפילו לפני שנקבע הנוסח אלא הרי זה מבואר ממה שכתב רבינו במצות לולב (הל' לולב ז:ט-י) דאין יוצאין המצוה בשלמותו בלי נענועים שהיו עושים בשעת הלל. ואף ביאר רבינו שיעור הלולב דהיא "כדי לנענע בו". הרי הנענועים בשעת הלל הן עיקר בקיום מצוות נטילת לולב. וכן העיר הגריד"ס זצ"ל (כך שמעתי) דהוא דין בלולב דאין יוצאין מצותו בשלמותו אלא ברגשי שמחה של הלל. וכן הדין בק"פ דבין בשחיטתו ובין באכילתו לא יצאנו חובתה בשלמותה בלי רגשי הלל של שירה. ואה"נ הני דינים נאמרו כבר מימי משה. ובהלל של שירה לא בעינן נוסח קבוע והאי הלל של שירה אינה מצוה בפנ"ע.

לפי טענות הרמב"ן יש רק מצוה אחת של הלל של שירה ואף בכל מקום הוא דין של ביטוי של שירה ואינו טעון נוסח קבוע. לפי רבינו יש בהלל דין ביטוי של שירה שבלב וגם דין שני של קריאה שיש בו שמיעת דברים של כתבי קודש ופרסומי ניסא. וזה הדין השני היא מצות הלל דרבנן.¹

הלל בגדר תפלה?

ר' אברהם בנו של רבינו השיב לר' דניאל הבבלי שטען גם כן דיש למנות מצות הלל בתרי"ג (מעשה נסים א) "ואף אם נודה למחשבה הזאת ונאמר כי נתחייב מן התורה בשבח סתם, עם כל זאת לא יקשה עלינו, כי אנחנו כבר מנינו חיוב מצות תפלה, וענין חיובה כולל שבח והגדלה ובקשה וכדומה, והשבח הוא ענף מחוב התפלה, ואין פנים למנותו מצוה לעצמו, הנה כל זאת הוא ע"ד ההשלמה, אשר אינו ראוי להשלימו ולהודות לדבר בטל, כאשר כבר

¹ ובסוף מסיק הרמב"ן דאפשר דיש שני דיני הלל ודוקא על אכילת פסחים ועל נטילת לולב היא דאורייתא.

הקדמנו לבארו. "ועי' דברי רבינו בהלכות תפלה (א:א-ב) דבאמת מתחילין ומסיימין תפלה ב"שבח והודיה."

אבל מ"מ אין נראה לומר שבאמירת הלל בי"ח ימים יש קיום של תפלה כעין זה של אמירת מוספים בימים טובים, אלא דקיום הלל הוא קיום פרסומי ניסא כמו שבארנו לעיל. הרי טענו הקראים כנגד חז"ל שהזניחו מזמורי תהלים וחיברו תפילות חדשות והשיב להם רס"ג שמזמורי תהלים הם נבואות וחזיונות לעתיד, ומשום כך לא רצו לעשותם לתפילות חובה מידי יום ביומו - דברי תהלות הן חפצא אחרת מדברי תפלה. (עי' תהלים דמוסד הרב קוק דף מט) ואף שאר הפרקים שבתהלים אין להם שם הלל ואינם ראויים לחובת הלל כמו שמבואר בגמרא שבת (ק"ח:): "א"ר יוסי יהא חלקי מגומרי הלל בכל יום. איני? והאמר מר הקורא הלל בכל יום הרי זה מחרף ומגדף. כי קאמרינן בפסוקי דזמרה." (עי' רש"י, ועי' לעיל בגדר "הלל המצרי") הרי אף ד"שבחו חכמים למי שקורא זמירות מספר תהלים בכל יום ויום" (תפלה ז:יב) ולפיכך קבעו פסוקי דזמרה בתורת "מגיד שבחו של הקב"ה" קודם בקשתו כחלק מתפלה, מ"מ גינו למי שקורא הלל בכל יום. מבאר מו"ר הגריד"ס זצ"ל (שעורים לזכר אבא מרי ז"ל ח"ב דף כ) דבברכת פסוקי דזמרה אנו מברכים "ובשירי דוד עבדך נהללך ה' אלקינו בשבחות ובזמירות נגדלך וכו'" אבל אצל הלל רק מברכין "לקרא את ההלל" שיש נוסח מיוחד שחל עליו שם ההלל (בה' הידיעה). הרי דלא כר' אברהם, אלא הלל ותפלה שני דינים נפרדים הם. והביא הגריד"ס זצ"ל (רשימות שיעורים סוכה דף רלא) דהמגן אברהם פסק (תכב:ו) דברכת ברוך שאמר פוטרת את הברכה הראשונה דהלל בדיעבד וחלק עליו הגר"ח דפסוקי דזמרה והלל שני גדרים נפרדים הם.

הלל בגדר מצות שמחה

ויש להעיר דלא הביא הרמב"ם הלל כלל בכל הלכות תפלה ולא בכל ספר אהבה אלא בספר זמנים. ושם הביאו בהלכות מגלה וחנוכה. ושם מיד לאחר שביאר עיקר מצוות חנוכה האריך לבאר כל דיני הלל בכל פרק ג, ורק בפרק ד באר מצות הדלקת הנרות. וההסבר לזה היא לפי מה שבאר שם לעיל (ג:ג) "ומפני (ההצלה מיד היוונים) זה התקינו חכמים שבאותו הדור, שיהיו שמונת הימים האלו שתחילתן מלילי חמישה ועשרים בכסליו, ימי **שמחה והלל** ומדליקין בהן הנרות בערב על פתחי הבתים, בכל לילה ולילה משמונת הלילות. וימים אלו, הן הנקראין חנוכה." ימי חנוכה הם ימים של הלל. ונראה דעקרו של מצוות הלל התקינו חכמים בימי נס חנוכה ובאותו זמן התקינו אותו על כל הי"ח ימים שגומרים בו את ההלל. אבל היא קיום דרבנן דאינו שייך בלי דברי דוד. חדשו חכמים בימי חנוכת הבית של החשמונאים מצוה שתעמוד אף לאחר חורבן הבית – מצוה שהיא משותפת למצות שמחה של הימים טובים של התורה אבל רעיון חדש לחזק ישראל בגלות ולהכין דרך למשיח צדקנו.